

Bertsolaritza Estatu Batuan

Asier BARANDIARAN

Artikulu honetan Estatu Batuetan bizi diren lau¹ bertsolariren bertsolaritza aztertzea dut xede. Azpimarratzeko aurreneko gauza hauxe da: aukeratu dudan laukote hau nafarrez osatuta dagoela. Nafarrak diogu, nahiz eta lauetatik bat² Hegoaldekoa³ ez izan.

Hona hemen aztertuko dugun corpusaren egileak:

Jesus "Jess" Goñi, Oronozen 1947an sortua.

Martin Goikoetxea Gorritin 1948an sortua.

Jesus "Jess" Arriada Arizkunen 1935ean sortua.

(1) Lau hauek aukeratu ditut, baina banuen zerrenda honetan beste bertsolari batzuk sartzea. Adibidez Mixel Aire, zenbait urtez Ameriketara bizi izan zelako eta kontinente hartan ekoiztutako bertsoak sar nitzakeen azterketa honetan. Hala ere, nahiago izan dut egun AEBetan bizi diren bertsolarien ekoizpenari erreparatzea. Izan ere, Xalbador hartu izan banu, bolada batez (zenbait urtez edo pasoa izandakoak) Ipar Ameriketara bizi izan direnen ekoizpena ere hartzea banuen (Xalbador, Paulo eta Josetxo Janzi, Merkapide..., Aristorena, 1992, 172-173), baina horrek lana izugarri luzatuko zuen.

(2) Johnny Kurutxet, San Frantziskon jaio zen 1946an baina ume txiki-txikia zelarik Ezterenzubira, Behe Nafarroara joan zen. Han izan zen hazia eta hezia. Beraz, behe nafartzat hartzen ahal dugulakoan nago.

(3) "Nafarroako bertsolari" kategoriaren pean behe nafarrak sartzen ahal direla deritzogu. Lan hau ikuspegi estetiko batetik heldu nahi diogu, eta estetikari ez dira sartzen (edo ez dira sartu behar) irizpide politikoak. Ezaguna da gaur egun "seigarren merindadea" deitzen dena, garai batean Nafarroako parte bat zela. Banaketa administratiboak gora-behera, "seigarren merindadeko" pertsona asko nafarrak sentitzen dira, eta sarritan kulturalki lotura afektibo-efektiboak dituzte Espainia Estatuako nafarrekin. Egile hauek, beraz, gure azterketaren eremuan sartuko ditugu, egoera politikoarekiko epairik egin gabe, ez baitagokigu guri inondik inora zeregin horretan sartzea.

Johnny Kurutxet San Frantziskon sortua baina Esterenzubin (Behe Nafarroa) bere haurtzaro osoa emanda 20 urte bete arte.

Bertako egoeraren deskripzioa Joxe Mallea ikerlariak egin du zenbait argitalpenetan⁴, gainditu ezineko modu batean. Lantxo honetan interesatzen zaidana beren produkzioari aztertze-begirada bat botatzea da.

Bat-bateko bertsogintza hartuko dugula kontuan esan dugu. Izan ere, badago idatzizko bertsogintza bat Ameriketara, sano ugaria gainera. Baina horrek aparteko analisia eta metodologia behar eta merezi ditu.

Ipar Ameriketara lau dira aktibo dauden bertsolariak: Jesus Goñi, Martin Goikoetxea, Jesus Arriada eta Johnny Kurutxet. Gutxienez, momentuz, XXI. mende hasiera honetan, jendaurrean euren burua bertsolari legez agertzen direnak⁵.

Azterketa honetarako erabiliko dudana corpusa hauxe da: AEBetan izan diren bat-bateko saio batzuetatik grabatu eta transkribatu diren zenbait bertso, ez transkribatu diren guztiak ezpada 237 bertsoetako kopurua⁶, lagin adierazgarria nahikoa izan daitekeelakoan.

Jakina, bertsolaritza, ekintza komunikatiboa da⁷, argi dago. Bertso saio batean bertsolariek ekoiztutako testua bera, ekintza komuni-

(4) Horietako bat, eta garrantzitsuena agian, *Shooting from the Lips* (Mallea, 2003) izeneko liburua dugu. Estatu batuetan bat-batean produzitu denaren bildumarik zabal eta gaurkotuena dugu, momentu honetan. Joxe Malleak berak argitaratutako "Basque Rap in the American West: *Bertsolariak*" (Armistead, 2005, 231-244)

(5) Gainera, esan behar da Nafarroako "Erresumakoak" direla laurak; izan ere, oronoztar bat, gorritiar bat eta arizkundar batez dago taldea osaturik. Laugarrena, ez da gaur egungo Nafarroako Foru Komunitatekoa, baina bai Nafarroako seigarren merindadekoa, gaur egun Frantziako Estatuaren barruan dagoena. Malleak dioen bezala: "Incidentally, all the bards mentioned here are from the old kingdom of Nafarroa or Navarre, except Txurruka, who is Bizkaian" (Mallea, 2005, 234).

(6) *Shootin from the Lip* izeneko liburutik aukeratutako bertsoak dira ondorengoak, beraz.

(7) Hizkuntza erabiltzen den neurrian eta gutxienezko informazio-trukaketa edota transmisioa gertatzen den neurrian ekintza komunikatibo baten aurrean esan dezakegu: "Cada vez que se usa la lengua se produce un acto comunicativo que debe entenderse como un proceso cooperativo de interpretaciones cuyo objetivo es un intercambio de información" (Luque 2000: 15).

katibo horren zati bat baino ez da, zati garrantzitsua eta ezinbestekoa den arren.

Hau jakinda ere, testuen azterketa eginez dezente hurbiltzen ahal gara ekintza komunikatibo horretara, eta baita bertsolariek duten konposizio-joera nagusietara. Konposizio-joerek asko esaten digute bertsolarien "background" delakoari buruz, eta baita dituzten joera estetikoei buruz. Gainera, guri dagokigun corpusa kontuan hartuz gero, esan behar da testua dela hainbat saiostatik geratzen zaigun lorratz bakarra.

Azterketa honi ekitean ezin dugu ahaztu zein egoeretan bizi diren Estatu Batuetako bertsolariak. Joxe Malleak honen deskripzio egokia egiten duela iruditzen zait.

The poets living in the United States are isolated from the whole bertsolari movement, not to mention the heart of the Basque-speaking population, making it extremely difficult for them to keep their inventive edge sharp⁸.

Ahaleginduko gara erakusten, beraz, egoera honek eraginik ba ote daukan ala ez, hemengo bertsogintzan.

Ikuspegi sakon eta askotarikoa izatearren, azterketa honek pauso batzuk jarraituko ditu, bertsolaritzaren zenbait arlo eta elementu kontuan hartuz. Hasteko, bertsolaritzaren aspektu formal batzuk hartuko ditugu kontuan: hosiakidetzak, azken puntua, ahapaldia edota bertsoa.

Sakonagoa den arlo erretorikoari ere erreparatuko diot lan honetan. Izan ere, ezin da ahaztu, behin baino gehiagotan baieztatu dela bertsolaritza kokatzeko markorik egokiena Erretorika dela⁹. Ezaguna da erretorikaren barruan hiru jenero daudela: judiziala, deliberatiboa eta frogatzailea edo epidiktikoa. Gaurko ikerlariekin bat etorriz, jenero epidiktikoak ere pertsuasioa du helburu, baina era berezi batean: ez du ekintza zehatzik bultzatu nahi, ezpada entzuleen balio eta sines-

(8) Mallea, 2003, 50.

(9) "This last feature makes bertsolaritza a genre closer to rhetoric than literature", Garzia, 2001, 178.

menetan eragina izan nahi du. Dialektika¹⁰ ere presente dago, baina ez adostasun batera ailegatzeko, ezpada entzulearengan zenbait ideia eta jarrera sorrarazteko asmoz. Argi dago, bertsolarien asmoe-tako bat, agian nagusia, zirrara edo emozioa sorraraztea dela. Beraz, badirudi bertsolaritza bat datorrela genero epidiktikoarekin, Joxerra Garziak esaten duenez:

We can state, thus, that it is rhetoric and more specifically its epideictic genre, which is the natural framework for a full understanding of the phenomenon of improvised bertsolaritza. [...] We can, therefore, refine our definition of improvised bertsolaritza offered at the beginning of this section, stating that bertsolaritza is a rhetorical genre of an epideictic, oral, sung and improvised nature¹¹.

Gauzak horrela, bertsolari nafar hauen produkzioa aztertzerakoan, zer nolako balio eta emozio mota sorrarazi nahi duten agertu nahi dugu eta horretan giltzarria da zein motatako diskurtso mota eta zelako nortasun kulturala edota gizatasun-nortasuna bultzatu nahi duten jakitea.

(10) Dialektikaren inguruko ikerketak aspaldikoak dira. Hona hemen Douglas Waltonek gogorarazten digun definizio klasiko bat: "Dialectic was the ancient Greek art of evaluating an argument by viewing it in the context of how it was used, or could be used, in an argumentative conversation in which both sides of the argument, the pro and the contra, are taken into account" (Walton, 2003, 156). Baina, definizioak aukeratzén hasita, Waltonek berak aurreraxeago ematen digun bat ekartzea ona litza-teke: "dialectica reasoning begins from theses that are generally accepted, with the purpose of gaining that acceptance for other theses which could be or are controversial" (*Ibidem*). Badirudi hau hurbilago dagoela bertsolarien jardunetik; izan ere, sarritan bertsolariak oinarritzen dira gizarteak orokorrean onartutako argumentuetan bestelako argumentu zehatzagoak edo eztabaidagarriagoak proposatzeko.

(11) *Ibidem*, 181. Dena dela, ondorio honetara ailegatu den arren, esan behar da jeneroen arteko muga ez dela ia-ia inoiz garbia izaten. Jenero judizialari dagokionez, erraza da berbaldi bati etiketa hori eranstea, testuingurua horretarako laguntzaile ezinbestekoa baita: epaiketa batean, abokatu batek botatako diskurtsoa judiziala da, dudarik gabe. Horrela adierazten du Spang-ek (2004: 11): "[...] en la retórica es principalmente el entorno que orienta al receptor acerca de la naturaleza genérica del discurso". Baina non kokatzen dugu bertsolari baten berbaldia, baldin eta gajartzailleak esaten badio bera abokatu bat dela eta gaizkile bat defendatu behar duela epailearen aurrean? Jeneroak nahasten dira, bai eguneroko bizitzan, bai bertsolaritzan.

1. Bertsolaritzaren arlo formalak

Ameriketan bat-batean ekoizten diren bertsoak aztertzearren arlo formalei begirada bat botatzea onuragarria izan daitekeela deritzogu. Badakigu arlo hauetan ez dagoela bertsolaritzaren muina. Beraietan ez dago fenomeno hau ulertu eta epaitzeko giltzari nagusia, baina fenomenoaren bizitasunaren eta indarraren lorratz batzuk ematen ahal dizkigute.

1.1. Hoskidetza

Zenbait egilek¹² "errima" terminoa erabiltzen duten arren, hemen beste bat erabiltzea nahiago izan dugu: hoskidetza. Termino hau bertsolaritzarako egokiagoa dela iruditzen zaigu. Hoskidetza, besteak beste, baliabide mnemoteknikoa izan da tradizioan, nahiz eta geroago literatura arloan baliabide estetiko hutsa bilakatu den¹³.

Bertso bakoitzaren puntuen azkenak elkarren hoskideak dira. Honek izan zezakeen hasieran helburu mnemoteknikoa; izan ere, bertsolaritza jenero tradizionala izan ez arren, bertsoek iraupena izan dezakete entzuleen oroimenean, iraupen laburra izan arren, eta horretarako lagungarria da oso hoskidetza.

Gainera, bertso baten lehenengo puntua entzunda, entzuleak badaki zein den hoskidetza daraman hitza edo hitz multzoa eta, ondorioz, jakin dezake zeintzuk hitzak agertzen ahal diren ondorengo bertso-lerroen bukaeran.

Honek halako jolas bat sorrarazten du ahozko "performanceetan", bertsolariaren eta entzulearen arteko konplizitatea areagotuz, bat-bateko ahozko jardunetan ohikoa denez, entzuleak asmatzen ahal du.

(12) Lekuona, 1982; Amuriza, 1987.

(13) Horrela dio Pello Esnalek (1994, 1269): "Ahozko literaturan, baliabide mnemoteknikoa da batez ere puntua: bertsoak gogoan errazago hartzeko erabiltzen den baliabidea; baina sortze-baliabidea ere bada: bertsoak errazago sortzeko erabiltzen dena. Pixkana-pixkana, baliabide estetiko bihurtuko da errima literatura idatzian: poemak-eta apaintzeko baliabide".

Egia esan, guk orain garrantzi handiagoa eskainiko diogu puntu¹⁴ edo bertso-lerroen bukaerako hoskidetasunari; izan ere, hori da kontutan hartzen dena hoskidetzaz ari garenean. Hoskidetzaren azterketa honetan ez genuke ahaztu nahi hoskidetza luze-laburtasunari men egitea.

Aipagarria da Pello Esnalek hoskidetzari buruz egiten dituen hausnarketa eta sailkapenak. Bere ustez, hoskidetzaren luzera ez da neurtu behar silaba kopuruaren arabera soilik. "Puntuak" edo hoskidetzak hitzaren erroa hartzen baldin badu, orduan hoskidetza luze baten aurrean gaude (ahapaldi osoan ezaugarri hori mantenduz gero). Hoskidetza atzizkietan oinarritzen bada (erroa ailegatu gabe), laburra litzateke:

Baina nahasbide ere izan ditzakegu "laburra" eta "luzea" hitzak, ondo ulertu ezean. Argi ditzagun, beraz. Puntu labu-

(14) Puntua zer den ez dago guztiz garbi edo behintzat ez dirudi honetaz erabateko adostasuna dagoenik teorizazioa egin dutenen artean. Manuel Lekuonak (1978, 308) bertsolarien ustea jasoz, puntua eta errima berdintzen ditu: "Este montaje de la estrofa, con el verso más fuerte al fin de ella, es tan importante, que precisamente dicho verso final de estrofa es el que impone la consonancia o rima – el **puntua** que dice el bertsolari- para los otros tres versos anteriores de la estrofa total". Xabier Amurizak *Bertsoen mundua* izenburudun CD-ROMean, ostera, horrela definitzen du puntua: "Bertsoa banatzen den zatietako bakoitza da puntua, neurrien arabera luzeago edo laburrago izan daitekeena. Zehatzago, oin bakoitzak mugatzen duen hitz-andana da. Puntuak lerro bat edo bi izan dezake". Pello Esnalek (1994, 1235-1236), Manuel Lekuonaren irizpideari eutsiz, berdintzen ditu hoskidetza eta puntua: "Labur-labur esanda, hoskidetza da puntua: zenbait bertso-lerroren amaierako hoskidetza. [...] Bertsoei dagokienez, normalean tartekatuta egiten dira bertso-lerro puntudunak eta punturik gabeak, eta bigarrena izan ohi da puntuduna. Horixe da molderik erabiliena [...]". Ez dugu uste guri dagokigunik afera honetan ebazpenik ematea baina, erabilgarritasunaren amorez, guk "hoskidetza" terminoa erabiliko dugu teorizatzaile guztiek azaldu nahi duten hotsen kidetasuna adierazteko. Horrezaz gainera, Pello Esnalek hoskidetza eta puntua berdintzen dituenek, ez dugu bere irizpidea errefusatzeko. Beste kontua da, oin batetik hurrengora kantatzen edo idazten den hitz andana nola izendatu dezakegun. "Bertso-lerroa" sintagma erabil daiteke. Hala ere, badirudi termino honek idatzizko sistemari men egiten diola, eta ahozkotasanarekin zerikusi gutxi dauka orduan. Erdi ahozkotasanarekin akaso erlazioa izan zezakeen, baina beti ere maila horretan dagoen idatzizkotasanari dagokionez. Horrezaz landa, Iparraldeko usadioan eta Hegoaldekoan ez datoz bat bertso-lerroen kontzeptuak. Hori dela eta, Xabier Amurizak "puntua" terminorako erabili zuen adiera hartuko dugu kontutan "puntua" hitza erabiltzen dugunean. Ebazpenik egin gabe, termino hau erabilgarriagoa iruditai zaigu, eta halaxe erabiliko dugu honik aurrera.

rrak, izan ere, puntu luzeak baino silaba gehiago izan ditza-ke: esaterako, bada silaba t'erdiko puntu laburrik (**ian: biharamunian, batian, itzalian, gainian, trukian**) eta silaba erdiko luzerik (**ai: ai, ez-kongai, bai, jai**). Izan ere, labur edo luze izatea ez dagokio puntu osoari, puntuaren erroari baizik [...] (Esnal, 1994, 1242).

Guk Pello Esnalen irizpidea hartuko dugu kontutan, ez bestek arbuizteagatik, irizpide morfologiko bati eusten diolako baizik, eta ondorioz, gure azterketarako argiagoa suertatuko zaigulako ere. Dena den, hoskidetza aztertzerakoan luzera ez dugu horrenbeste baloratuko; batetik, jakin badakigulako hoskidetza luzea azken hama-
rkadetan soilik nagusitu dela¹⁵ eta, bestetik, hoskidetzaren arlo se-
mantikoa interesgarriagoa iruditzen zaigulako.

Heldu diezaiogun, beraz, Amerikako Estatu Batuetan sortu den bat-bateko produkzioari. Joxe Malleak zehazten digu noiz egin zen AEBetan aurreneko bertso-txapelketa:

The first-ever formal Bertsolari Txapelketa (Improvisational Poetry Contest) in teh United States took place on April 23, 1988, and itt was part of the first NABO Euskal Kantari Eguna (NABO Basque Singing Day) as well. The event resulted from the cooperation of several individuals and organizations, chiefly NABO and Mendiko Euskaldun Cluba (the Basque Club of Gardneville)¹⁶.

Hasteko, jaialdi hartako bertsoak hartuko ditugu kontuan. Hona hemen agurreko bertsoak:

AR

Arratsalde on orai deneri
hauxe erran nahi dutena
zer gauza ederra hainbertze haurride

(15) Pello Esnalek ondorio hau ateratzen du bere euskal bertsoen hoskidetza aztertzean: "Garbi dago, noski, puntu luzea nagusitu dela ia erabat gaur egunean. Baina ez da ahaztu behar, jakina, bizirik dagoela oraindik ere puntu laburra [...]", Esnal, 1994, 1267.

(16) Mallea, 2003, 60.

hementxe ikusten direna
San Franciscotik nator ni ere
kunplitzera hitz emana
lehendabiziko hauxe eskatzen dut
denei besarkada bana.

KU

Arras triste partitu naiz goiz huntan
han urrunen etxetik
eta orai bihotza daukat nik
arrunt alegar'harturik
honbertze lagun eta
adiskide kausiturik
guzieri musu bana dausuet
bihotzaren erditik.

GO

Euskal Herriko partetik ginan
Amerikarat etorri
hemengo anaiari nahi genduzke
euskeraz'e erakutsi
gaurko egun eder hau dana guk
zor diogu Gardnerville'ri
arratsalde on anai-arrebak
ta danori ongi-etorri

Agurreko Jesus Arriadaren agurreko bertsoan silaba soil bateko hoskidetza dago. Egia da puntu batzuen artean (lehenengoaren eta bigarrenaren artean, adibidez) azken silabaz gain, azken aurreko silabaren bokala ere hoskidetzaren barruan sartzen dela. Jonhi Kurutxeten bertsoan, ostera, puntu guztiak kontuan hartuta, silaba Erdiko hoskidetza baino ez dugu. Partitibo eta ablatibo kasuen bidez eginiko hoskidetza, hain zuzen. Izenik edo aditzik ez da ageri. Jesus Goñiren agurreko bertsoa bitxia da hoskidetzaren ikuspuntutik. Puntu guztiek komunean duten bakarra da bukaerako "i" bokala. Bokal horri atxiki-riko kontsonantea desberdina da: **-RRI / -TSI/ -RI/ -RRI**. Gainera,

lehenengo puntuan eta laugarrenean poto-moduko bat erabiltzen du: "etorri" eta "ongi-etorri"¹⁷.

Har ditzagun saio bereko beste bi bertso, kasu honetan, Johny Kurutxetenak.

KU

Denek badakigu
hain segur engoitik
urtean badela
sasoin ederrik
neguaren ahazten
naski ari gaitu indanik
bide bat erroietan
ez dago elurrik.

Ikusten dugu denean
zerbait badagola
negu beltza pasaturik
ostatzen ari arbola
urteak joaiten ari
diragun bezala
hobiago ginezke geroz
hobeki izanzen gira.

Bi bertsootako lehenengoan, berriro ere **-IK** hoskidetza eredia ageri zaigu eta berriz ere esan beharrean gaude hoskidetza silaba erdikoa dela. Bigarren bertsoan, lehenengo bi puntuen artean, silaba eta erdiko hoskidetza dago, badirudi hobetzen doala: **-OLA**. Silaba bikotzat ere har daiteke, izan ere hoskidetza kontzeptu zabala da, eta aurreko kontsonantea biguna da (leherkari ozena), nahiz eta ahoskatze puntua desberdina izan (bata belarea eta bestea ezpainbikaria): **-GOLA/ -BOLA**.

(17) Esan liteke, lehenengo puntuan etorri aditz perifrastiko baten partizipioa dela. Azkenekoan, ostera, partizipio nominalizatu bat izan zitekeen... baina ez da, adiztat har daiteke. Esan behar da gainera, salo hartan parte hartu zuen Patxi Txurrukak sasi-poto berdina egiten duela.

Bertsolaritza tradizionalen, zenbait lanetan frogatu denez¹⁸, **-IA** hoskidetza erabilienetakoa da. Har dezagun **-IA** hoskidetza-eredua duen Johny Kurutxeten bertso bat, hain zuzen 1988ko urte hartan Gardnervillen abestutakoa.

KU

Enaizela badakizue
ni hanbat eskolatia
eta arras gogor zaut hortan
politikan sartzia
gure herri euskal maitian
eskuara da pizten hasia
agian horrekila segitu-ko du bakia.

Hemen ere silaba eta erdiko hoskidetasuna dugu. Azken silaba **-A** bukaera dugu eta azken aurreko silabaren **-I-** bokala ere sartzen da. Bertsolari hauek sarritan jotzen dute eredu honetara, batzuetan hitzen bokalismoa edota hizkuntza mintzatuaren aldaera fonetikoak hoskidetasunaren zerbitzura ezarritik. Izan ere, hizkuntza estandarrean "bakEA" litzateke erabili beharreko hitza, eta ez "bakiA", edota "sartEA" da "zuzena" eta ez "sartzIA". Honetaz, irizpide desberdinak izan dira bertsolaritzaren historian zehar. Batzuk ireki daude lizentziak hartzeko. Beste batzuk, ostera, bertsolaritzaren kalitate formalak bul-tzatzearen edo, ez dira horren zaleak. Hauxe da, esate baterako, Xalbadorrek afera honetaz zuen iritzia:

Ez ginuke hargatik, rimaren itxura egin beharrez, gure hizkuntza gaizki erabili behar. Etsenplu asko emaiten ahal nituzke hortaz; baina, ez luzegi izaiteagatik, hau emanen dut bakarrik. Maizegi entzuten da zerbait hólako, konparazioe:

Deitogarri zaut hiltzia
maitatzen baitut bizia

Bizia'rekin ongi joanarazi nahiz, erran du horrek hiltzia, hiltzea delarik hitz zuzena. Poto egitea baino lotsagarriago

(18) Barandiaran, 2003, 42-43.

zaut eni hori. Poto egiten duenak, ez du nehor enganatzen; hura agerian gelditzen da. Aldiz, hiltzia erran duenak, enganatu nahi izan du.

Holako zerbait ezin bertzean egin izan ez duen pertsularirik ez ditalke; bainan zer egiten duten ongi dakitela ez noiz nahi egiten dutenak badira.

Pertsu idatzietan ere agertzen da maiz huts hori. Han oraino itsusiakogo egiten du.

Badakit ber horier etzaiotela bekatu; baina nik ez dut hori onartzen. Denek behar dugu gure hizkuntza ongi ahozkatu, eta pertsulari batek bietan (Aire, 1976, 79-60).

Eta ezin dugu ahaztu, alde batetik, Xalbador baxenafarra zela eta, bestetik, Xalbador Californian ibili zela, egonaldi batzuetan bere semea bisitatzera joan baitzen. Egonaldi horietan, nola ez, bertsotan ibili zen euskaldun andana handien aurrean. Inoiz Kurutxet berarekin ere ibilitakoa da¹⁹.

Aipatu dugun eredu honetakoa da Martin Goikoetxearen ondorengo bertsoa:

(64)

GO

Negu beltza're kezkatzen a'i du
hain baita beldurgarria
guzia joanik ondorenian
badator udaberria
artzaiaik ere maitatzen dute
mendi gaineko punta berdia
artaldeantzako nahiko jana ta
txori kantuna bestia.

(19) "Kurutxet has been improvising poetry for some thirty years. He has sung with Ezponda in Euskadi and with the great Xalbador –and his son– in San Francisco and Chino", Mallea, 2003, 51-52. Ikusten da irizpide honek ez zuela (eta ez duela) arrakasta handirik izan bere bertsolari garaikideengan.

Lehenengo bi puntuak entzunda (edo ikusita) badirudi, ohikoa baino aberatsagoa izanen dela puntuen hoskidetasuna... baina ez da. Izan ere, aurreneko bi puntuetan bi silabakoa da hoskidetasuna (-**RRIA**), baina azken puntuetan silaba eta erdikoa soilik (-**IA**).

Hoskidetza kategoriala

Ezaguna da bertsolaritzan adituak direnek edota txapelketetan bertsoak epaitzen dituztenek ez dutela horrenbeste estimatzen kategoriala bereko hitzekin egindako hoskidetza²⁰. Herriak²¹, ostera, bertsolari baten *performanceari* ez dio horren maila formal handirik eskatzen gustua hartzeko. Orokorrean, kalitatezko bertsoak baloratzen dira, noski, maila formalak ere estimatzen den bezala. Baina, bestelako elementuei garrantzi handia ematen zaie: bertso bat osatzeko gaitasunari berari, entzule guztiengan halako irribarrea, zirrara edota adostasuna sorrarazten duen gai bat aipatzeari edo bestelako elementuei. Batzuetan bertsolari baten *non-verbal* (hitzik gabeko) keinuek eurek, bertsolaria karakterizatzeaz gain, *performanceari* balio erantsi handia ematen diote²².

(20) Xabier Amurizak hoskidetza kategorialari atzizkiekin egindako errima deritzo: "Atzizkiak ken-ipiniko piezak izanik, bat bera errepikatzean, baliabide urria gertatzen da [...] Atzizki berarekin errima osatzea tellatu merke eta arrunta da. Lau puntuko bertso berean pare bat aldiz eta ez jarraian sartzea -lehenengo eta azkeneko oinak, esaterako- disimulua pasa liteke, baina hiru sartzerik ez daiteke justifika edo gutxiago laurak" (Amuriza, 1997, 267-268). Beraz, arrunta da, ez goi-mailakoa. Baina esandako honi Xabier Amurizak berak nabardura bat gehitzen dio: "Baina kontuz. Honek ez du esan nahi baliabide arruntek gutxi balio dutenik. Ogia janari arrunta da, baina oso ona eta beharrezkoa. [...] Ez gara jeneroak baztertzen ari, balioak ematen baizik" (Ibidem, 269).

(21) Benetan "herriak" honi buruz zer pentsatzen duen jakiteko onena inkesta soziologiko bat egin beharko litzateke.

(22) Adibide bat ekartzearen, Gregorio Larrañaga "Mañukorta" dugu. Bere bertso-jardunean kontu formalak ez dira bere baliorik onenak (sarritan "egokitza" jo ditzakegun arren). Bere presentziak, bere keinuek, bere tonuak eta bere irudiak itzelezko balio erantsia ematen diote bere bertsogintzari, eta entzule askok eta askok (hontziente edo inkontzienteki) horixe estimatzen diote.

Baina kontziente edo inkontzienteki kategoria bakar batean oinarritutako hoskidetza ez da goi-mailakotzat emango²³. Hala ere, aipatutako bertsolariek sarritan jotzen dute horretara:

Azkenekuan orai etxeko
 mintzatzen nuzu **hasiko**
 gaiso emaztia hementxe balitz
 hura naike mintzatuko
 aspaldi hontan mintzo zaut beti
 noiz ote nauen ikusiko
 gazte ta eder arrosa bezala
 goiz on batian jeikiko.

Geroaldiaren markarekin, **-KO** atzizkiarekin, egindako hoskidetza dugu goikoa. Hurrengo bertsoan, ostera, atzizki berdina erabili arren, aberatsagoa da hoskidetasuna, aurreko silaban ere nolabaiteko soinu-antzekotasuna baitago. Beraz, **-ZI** hoskidetza-ereduari **-KO** atzizkia gehitu zaio:

AR
 Gisa berian orain ni ere
 mintzatzen naizu **hasiko**
 nola dakigun negu gaixto hau
 alde bat egun **utziko**
 juan den gisan berri onikan
 guk ezpaitugu guk ikusiko
 agian primadera eder batian
 denak girade **biziko**.

(23) Xabier Amurizak esaten duen moduan, ogia ez da goi mailako janaria, baina gose garaian oso preziatua da. Galdetu beharko litzateke ea Amerikako Estatu Batuetako Euskal komunitatean nolabaiteko "gosea" ote dagoen. Ez da gose materiala (aberririk aurreratuena dugu). Gaur egun euskaldun gutxi dira (bat ere ez, hobeki esanda) behar izan material gorrietan bizi direnak. Gehienek maila ona lortu dute, neure begiekin ikusia. Hala ere badago nolabaiteko "euskal ezaugarrien gosea", bada-go elkarrekin aritzeko "gosea", badago nortasunari eusteko zenbait adierazgarri helteko gosea. Eta gose garaian, bertsolari bati bere bertsoaren "ogia" eskatzen zaio, ez goi mailako "platera". Honek ere bere ñabardurak ametitzen ditu, jakina. Gaur egungo AEBtako euskaldun gehienek ez dute bertsolaritza gertutik jarraitzen edota ez dute estimatzen horrenbeste (besteak beste, euskara bera ulertzeko askok gaitasunik ez dutelako edota gaitasun hori galdu dutelako).

Aspektu burutugabearen markarekin (**-T(Z)EM**) sortutako hoskidetza ere bertso askotan ageri da:

AR

Egia erran udaberrian
esperantza dut nik **hartzen**
hainbestearino kanpo ederrak
nola baitzaizkun kanbiatzen
egia esan bihotzetikan
hauxe dut ba **esperatzen**
zahartu girenok pixka bat agian
hasiko gera **berritzen**.

Gehienez, bi kategoria desberdinetan oinarritutako oinak erabiliko dira hoskidetza lortzeko. Esaterako, ondorengo bertsoan kasu partitiboa eta ablatiboa erabiltzen dira **-IK** hoskidetza eredu lortze aldera:

KU

Ez daike izan urtean
sasoina ederragorik (**partitiboa**)
nola kanpo ta arbola
lora ederrez beterik (**partibiboa**)
Jinko jaunak emana dauku
grazia zerutik (**ablatiboa**)
estima dezagun hori
orok bihotzetik. (**ablatiboa**)

Hoskidetzaz ari garela, potoa aipatu behar da. Bat-bateko bertsoetan ez dago bertsolaririk potoric egin ez duenik. AEBatuetakoa bertsolaritzan ere presente dago:

AR

Eskualdunak leku guzietan elkarri ikusi **nahiak**
hartako beraz deitzen gerade danak elkarren anaiak
zenbait handikan hunera jin ginan bizia hobeki **nahiak**
baina halare ez gaitu ahantziko sekula Euskal Herriak.

AR

Ni Amerikara jinta hementxe baigira
franko esker asko lanian ederki ai **gera**
nazione hau maite dut hortan mintzo **gira**
baina benturaz egun batez berriro Euskal Herrira.

Barkagarriagoa da, jakina, AEBetan poto egitea, beste egoeretan baino; izan ere, kontinente hartan bertsolariek osoaldi bakanetan dute elkarrekin aritzeko parada eta, beraz, beren bertsolari-trebezia zorrozteko eta hobetzeko aukera eskasa da. Alderdi formalak, beraz, ez dira horrenbeste zaintzen, kontinente zaharrean gaur egun zaintzen diren bezala, behintzat. Kontu hau, potoetan ez ezik, zenbait errima eskasetan ere antzematen da. Honen adibide bat dugu hurrengoa:

GO

Gazterik nintzan ni honerat etorri
Amerika zer zan nahi nula ikusi
zazpi asto pakian ziraten ezarri
urik ezbazen atzera joango naiz urruti.

Goiko bertsoaren oinek komunean duten doinu bakarra **-I-** bokala dugu, hoskidetza silaba erdikoa izanik. Bokal horren aurreko kontsonanteak oso desberdinak dira elkarren artean: dardarkari bi, txistukari bat eta leherkari gor bat.

Beraz, horrelakoxea da bertsolari hauen hoskidetza: sarritan kategoriatan berean oinarritutakoa eta silaba kopuruari garrantzi handia ematen ez diona. Auzan XX mendearen lehenengo erdian eta "herriko bertsolarien"²⁴ artean nagusi zen bertsomodua. Hori bertsolarien bizitasuna eta herrikoitasunarekin konpentsatzen da nolabait.

1.2. Azken puntua

Bertsolaritzaren historian, azken puntuaren estrategia kontuan

(24) Punta-puntako bertsolariak ez zirenak adierazi nahi dugu honekin. Hau da, zirkuito ez oso handietan mugitzen zirenak eta horren ezagunak ez ziren bertsolariak eman nahi dugu aditzera.

hartu izan da. Baina kontu honi buruzko teorizazioa, batez ere, XX. mendeko laurogeiko hamarkadatik aurrera egin izan da²⁵. Ikus dezagun azken puntura begirako estrategiak zer nolako indarra daukan AEBtako bertsolaritzan.

Har dezagun aipatutako bertsolari txapelketatik saio bat, Martin Goikoetxea eta Jesus Goñiren artekoa. Hartu duten gaia oso erabilia da Ameriketean: artzaintza.

GO

Gure inguru eder honek
bertso gehio merezi ditu
behin Elkora etorritz geroztik
beharko degu kantatu
artzain etorriko euskaldunak
hemen baigira elkartu
**gelditzen geran bakarrak
elkarrei lagundu.**

Hoskidetzaren kalitateari edota neurriaren zuzentasunari begiratu gabe, badirudi gai bat ezarri nahi izan duela saioaren hasieran, azken puntu hau erabilia. Antzematen da, beraz, nolabaiteko asmo bat azken bertsoan mezuaren gunea edo gailurra adieraztearena.

Martin Goikoetxearen ondorengo bertsoan, azken puntua izan ezik, gainontzeko puntuen artean ez dirudi lotura handirik dagoenik. Lotura argirik, behintzat ez dago. Bala galduak dirudite aurreneko hiru bertsoak, nahiz eta guztiz ganorabakoak ez izan.

(25) Xabier Amurizak bere Zu ere bertsolari eskuliburua argitaratu zuen, eta bertan argi eta garbi azaltzen da behin baino gehiagotan azken puntuaren estrategia bertsoa osatzeko. "Lehenbizi, beti bezala, azkena ondo erabaki. Bertsoa nora eraman-gogun dugun pentsatu. Azken aurreko puntuan, hirugarrenean, kapotea bota, zezenari pase bat ematean bezala. Azkenari bidea eman. Beraz, lotura zuzen samarra behar du, loturari buruz esaniko erlatibotasun guztiak kontutan direla. Zerbait hurbil samarra, azkena bala galdua gerta ez dadin" (Amuriza, 1982, 161). Egile berak, beste lan batean, bertsoa "atzekoz aurrera" konposatzearen arrazoiak azaltzen ditu: "Nahiko ezagun eta ia topiko ere bada bertsolariak atzekoz aurrera pentsatzen eta osatzen duela bertsoa. Gehienetan hori egia da. Bertsolari gehienek horrela jokatzeko dute, bat-bateko bertsogintzan behintzat. Eta batez ere asko kantatu behar duenean [...] Bertsolariak segurantz psikologiko bat behar du, bertsoa egiten duenean. Bestela ere nahiko zailtasun badauka bertsoak, nora jo behar duen pentsatu gabe hasteko (Amuriza, 1997, 213)".

GE

Guri're hemen etorri eta
 gertatu gaur agertzia
 bertsotan hemen hasi gera-ta
 zaila degu atertzia
 oso gustora tokatu zaigu
 guri're hemen biltzia
gure euskerarengatik ere
balio hola ibiltzia.

Azken puntuak ez du lotura argirik Jesus Goñik aurreko bertsoan esandakoarekin, artzaintzaren kontuarekin. Hala ere, saioaren tes-tuinguruan eta entzuleek ontzat hartuko duten diskurtoaren baitan ondo kokatzen dira, eta horretan komunikazioak funtzionatu zuela-koan nago.

Ikus dezagun Jesus Goñiren erantzuna:

GO

Aspaldiko artzain zaharrak
 daude hemen etorrita
 Amerik'honeri gure izenez
 tituluak emanta
 Euskal Herria utzi genduen
 urrutiraino sartuta
baina halare jarraitzen degu
berton euskera eginda.

Artzaintzaren gaiari helduz jarraitzen du Oronozko bertsolariak. Kontzeptu biren arteko kontrajarren batera jotzen du, paradoxa bate-raino ailegatzeko asmoz. "Homeland-en" eta Amerikaren arteko kon-trajarpena da. Euskal Herriari egozten zaion ezaugarri bat euskaldun-tasuna da. Bada, "urruti" dagoen horri azken puntua kontrajartzen dio Jesus Goñik: "hemen", hau da, Amerikan artzainek jarraitzen dutela euskaraz egiten. Bertsolariak badaki azken puntu hau lur onean jausiko dela, aipatzeaz bat jendeak konektatuko duela mezua-rekin.

Martin Golkoetxearen hurrengo bertsoa bide beretik doa:

GE

Amerikara etorri gaitik
 oraindik gu ez gera nahastu
 Ameriketan urte franko guk
 eginak ditugu ahaztu
 baina euskaldunak oraindik
 ahaztu gabeko egunik ez du
ingles pixka bat ikasi arren
euskerarik ez zaut akastu.

Azken puntuko esaldia, sententzia bat dago ezezko eran eman-
 da: "Euskerarik ez zaut akastu". Baina horren aurretik menpeko
 kontzesibo bat ageri zaigu, mezu nagusiari kontrajarpena edo ñabar-
 dura bat erantsiz.

Kontrajarpena aipatu dugu eta unea da esateko baliabide hau
 bat-bateko bertsoaritzaren giltzarrietako bat dela, batez ere azken
 puntuarena²⁶.

Johny Kurutxeten bertso batean erakutsiko dugu berriz:

(26) Honetaz jar daitezkeen adibideak kontaezinak dira. Txirritaren bertso-sorta
 batetik azken puntu hauek ekartzen ditugu hona horren frogagarri: "[...] **langiliari**
burla eginaz/ **alperrak** daude **nagusi**"; "[...]lenago **alde** genituanak/ **kontra** ditugu
 erdiyak,/ **artzai gaiztuak** diran tokiyan/ **pagatutzen du ardiyak**"; "[...] **ardi gaiztuak**
paotxa jaten,/ **onak gosiak larrian**,/ gauz ori bera pasa zitzaigun/ Karlosen gerra
 zarrarian."; "[...] <**Biba euskera!**> oju egin,/ **kastillanauak ekarri**", Zavala, A., in *Txirrita*,
 1992, 315-316. Barandiaran, 2003, 245-247. Gaur egungo bertsolari bat aipatzen
 ahal dugu: Sebastian Lizaso. Kontrajarpenaren maixu bat dela esango nuke. 1999.
 urtean botatako bertso baten honela zioen: "Nik mamurikan ez dut maite ta/ zuk ez
 egin aipamena;/ gorpurik gabe handiago da/ nik sentitzen dudana pena./ Garai batean
 Itsasotikan/ lortu ohi genduen dena,/ ta itsasoak berak eraman/ nere lagunik maitena;/
gorrotatzera iritsiko naiz/ lehen hainbat **maite** nuena" (EHBE, 2000, 71). Sebastian
 Lizasok berak honela zioen 2000. urtean, Zegama herrian egindako saio baten: "Elkar-
 rizketak ekarri bitza/ ondorio nabarmenak,/ behin betirako arin daitezen/ herri zahar
 honen penak./ Baina Setien zurekin daude/ hemengo kristau gehienak/ eta zurekin ta
 zure alde/ otoitz eingo dute denak;/ Euskal Herria ez dute **maite**/ zu **gorroto** zaituzte-
 nak" (EHBE, 2001, 59). Bertso barruko kontrajarpen bat erakusteko, hona hemen
 Arrasaten urte berean botatakoa: "Aupa Alberto, adio Felix/ ta entzun gure ahotsa;/
 mendizalea zendun gorputza,/ mendizalea bihotza;/ ondo uztartuz barrengo **sua**/ ta
 Himalayako **izotza**; / zoritxarrean handik heldu zen/ guretzat berri mingotsa,/ soka
 beraren bi ertz baldira/ **bizitza** ta **heriotza**" (ibidem, 186).

Aire tristea kantatuko det
 suieta tristea da-ta
 gure lagunik onena mundu
 huntik aldegin duta
 Jean Lekunberry baigorriarra
 Euskal Herrian sortua
arima zerura joan da
gorputza hemen utzita.

Testuaren aldetik, ez du ekarpen handirik bertso honek, baina bertso hau kantatua izan zen testuingurua berezia zen eta zirrara sortzeko ez zuen testu jasoaren beharrik; izan ere, bertso hau Gardnevilleko euskal jatetxe batean izan zen antzeztua (1993ko abuztuaren 13an) eta hainbat urtetan bertako nagusia izan zena, AEBtako euskaldunen artean itzal handiko gizon maitagarria hil berria zen. Arimaren eta gorputzaren arteko kontrajarpena²⁷, harira dator, beraz, are gehiago gizon zintzo hori zeruan dagoen kontsolamendua iragarzten denean.

Baina kontrajarpena ez da bertsoari bukaera emateko modu bakarra, noski. Aztertzen ari garen bertsolaritzan, bukaerako sententzia garrantzitsua da:

AR
 Pena hartu degu, zu Lekunberry,
 falta zira zure xokotik
 penagarri da zu joaitia
 hola eskualdunen artetik

(27) Era askotako kontrajarpenez baliatzen dira bertsolariak. Martin Goikoetxeak, buruko ilea eta burusoiak direla eta, bere buruari buruz erreferentzia eginez, honela bukatu zuen bertso bat (1995etan): "[...] nik ilea **nahikua det**/ baina talentua **falta**". Printzipioz, burua ilea eta talentua edota adimenaren "egoitza" da. Pertsonen arabera, batzuek gauza bat soberan eta bestea faltan izanen dute. Hauxe bera azaltzen da bertsoan. Izan ere, kontrajarpena edota polaritateak ahozko estiloaren berezko ezaugarriak dira. Erretorika "jaino" zen lurraldean kontrajarpena edota polaritatea ezinbestekoa zen ahozko jardunean. Diskurtsorako makulu modukoa zen: "Greeks were unique in that they institutionalized "polarity", that is, opposition or agonistic relationships, made opposition a central intellectual concern, as apparently no other culture has done"(Ong 2002: 481). Izan ere, Walter Ong-ek dioten moduan: "[...] primary oral culture also tends to break down issues in simple polarities" (*ibidem*, 471).

zenbat ordu goxo pas' ditugu
Lekunberry zurean ganik
**egunen batez joain gera gu ere
agur eiten dautzugu hemendik.**

Azken puntuan bertsoaren beraren mezua trinkotzen da edo katalizatzen da, kutsu emotiboz beteriko sententzia bat agertuz, ukitu profetikoa eta guzti.

Bestetan, egoera xelebrea marrazten edo zertzelatzen duen puntu batek ematen dio bukaera bertsoari, irribarre leuna sorrazteko asmoz edo:

AR

Zer istorio gertatu zaitan
orain erraitia iguala
Gardnevillaera etorri bainaiz
baso, zelai, eta malda
baina hunerat etorri eta
gero istorio hau da
**berant xamar ni etxera juanda
emazia mutur zala.**

Elkarrizketaren dramatikotasuna ere aprobeztatzen da zenbait bertsoan:

AR

Bestan lehen gauz emana baita
betidanik tabernari
hainbertze gustoz gau guzian ni
aritzen naiz beti kantari
baian gau hau ez baizaio
gustatu ene emazteari
**"beira senarra, zu ezpaitzira
ez txakurra ez txori".**

Aurreko arlo formalena, hoskidetzan alegia, horren fin aritzen ez diren ere, azken puntuaren zorrozatasuna ageria da AEBetako bertso-lari hauengan. Badakite diskurtsoaren bukaera apreziatua izango dela eta horretan saiatzeko dira beren pindartasuna erakusten. Egoera xelebrea zenbaiten azken zertzelada izan daiteke azken puntua, bazuetan. Bestetsuetan, sententzia entzutetsu eta kategoriko zenbai-

tek eman ahal diote bukaera diskurtsoa den bertsoari. Eta, nola ez, kontrajarren bat izan daiteke sarritan izebergaren erpina, betiere diskurtsoaren argitasunaren mesedetan.

1.3. Ahapaldia

Ezaguna da **zortzikoak** direla, neurriari gagozkiorarik, neurririk erabilienak bertsolaritzan. Lan honi dagokion corpusean joera hori betetzen da, argi eta garbi.

Puntuak era batera edo bestera erlazionatuta edo bilduta gero, hona hemen sor daitezkeen egitura motak:

1. eredua

a)

1. puntua
2. puntua
3. puntua

b)

4. puntua

Hiru puntu hauetan gaia berbera da eta zehaztapena garatuz doa lehenengo puntutik, non zehaztapena oso azalekoa den, hirugarren punturaino.

Laugarren puntuan esandakoaren ondorio bat eskaintzen da. Sententzia kutsukoa izan daiteke eta, era berean, pozezko zein kexazko zein harridurazko deiarretan adierazia.

Bigarren eredua

a)

1. puntua
2. puntua

b)

3. puntua
4. puntua

Bi moduluak dituen bertso eredu gunque hau. Bereizketa argia da, esate baterako, lehenengo moduluan irudi bat azaltzen delako eta bigarrenean azaldu nahi den errealitatea esplizituki adierazia. Koplazaharren estiloko bertsoak dira, edo konposizio aldetik antzekotasuna dutenak, behintzat.

Hirugarren eredua

a)

1. puntua
2. puntua

b)

3. puntua: inflexio gunea

c)

4. puntua: itxidura

Inflexio gunea azken puntuari terrenoa prestatzen dio, eta aurreneko atalarekiko aldaketa bat suposatzen du.

Laugarren eredua

1. puntua
2. puntua
3. puntua
4. puntua

Eredu hau beheranzko edo goranzko progresioan eratu izan daiteke. Puntuaren artean apurketa edo tonu aldaketa nabarmenik ez egotean gertatzen da.

Hauexek dira aurki ditzakegun ereduak.

Ikus dezagun nola erabiltzen dituzten gure bertsolariek. Susmoa dugu azken puntuarekiko estrategian arituko direla gehien batean. 1995eko saio bateko bertsoak hartuko ditugu ondorenean. Gaia, gaur egungo Ipar Amerikako euskaldunendako giltzarria da, zerikusi handia duelako hemengo euskal komunitatearekin biziraupenarekin. Hona hemen Joxe Malleak azalduta:

The moderator gives all the poets the same topic: Since now-a-days very few basques come to the United States, what will happen to bertso-singig after you quit? (Mallea, 2003, 274)

Gaia ez da txantxetako baina, Goñik aprobetxatzen du txantxa txiki bat egiteko, bere buruaz pixka bat barre eginda:

GO

Ameriketan gaude bertsulari zaharrak
eta laister akabo gauden bakarrak
Kuruxet'en semiak dauzke'in beharrak
ezbaitu umerik ez Goñi mutilzaharrak.

Hirugarren eredukoa dela dirudi. Izan ere, lehenengo bi puntutan unitate bat osaturik agertzen da: bigarren puntua lehenengoa esaten duena osatzera dator.

a)

Ameriketan gaude bertsulari zaharrak
eta laister akabo gauden bakarrak

Ondorengo puntuak beste mezu bati egiten dio sarrera aurreko unitatearekin zubi-lana eginez:

b) Kuruxet'en semiak dauzke'in beharrak

Azken puntuan, ostera, Kuruxetek seme-alabak ekartzeko arrazoa esaten du, arrazoi xelebrea izaki, alde batetik, eta gaiarekiko lotura galdu gabe, bestetik.

c) ezbaitu umerik ez Goñi mutilzaharrak.

Martin Goikoetxearen agurreko bertsoa ere eredu honetakoa delakoan gaude.

GE

San Franzisko hontan iduri du gau
degula euskaldun Haritza
pozik egin nezake nik ere
herri hontan bizitza
gaur gaben hola ikusita
ematen dizuet hitza
holako entzulek diran artean
bizi da bertsolaritza.

Hona hemen ageri duen egitura.

a) San Franzisko hontan iduri du gau
degula euskaldun Haritza
pozik egin nezake nik ere
herri hontan bizitza

San Franzisko hiriarekiko duen inpresioa agertzen du, batez ere, hiri horretan dagoen euskal giroari erreparatuta. Ondorio bezala, berak ere bertan bizi litekeela agertzen du.

- b) gaur gaben hola ikusita
ematen dizuen hitza

Hasierako "statement" horretatik azken ondorio-sententziarako zubia edo inflexio gunearen aurrean gaude honako honetan.

- c) holako entzulek diran artean
bizi da bertsolaritza.

Bertso-saio garrantzitsu batean kokaturik dago bertso hau, eta bertan bertsolaritza bera gai bat da; izan ere, San Franciscoko Basque Cultural Center delakoan ez ziren bertso-saio handi anitz egin ordura arte. Gainera, lehenengo aldia zen Ameriketara bizi ziren lau bertsolari biltzen zirela.

Bertsolari beraren hurrengo bertsoa, oster, ez dirudi egitura berdinekoa denik. Libreko saio batean gaude eta halako batean bertsolarien artean buruko ilea eta "burusoileria" kontuak atera dira. Martin Goikoetxea, hiruretan gazteena eta "iletsuena" bertso hau botatu zuen:

GE

Bi bertso hoiak entzundakoan
ezin nezake aguantan
nik ere orain esan nahi nuke
hemen egi bat galanta
neronek ere ikusia det
bi gizona hoiak planta
nik ilea nahikua det
bainan talentua falta.

Aurreneko hiru puntuetan ez zaio erreferentzia zuzenik egiten besteek aipatu duten gaiari. Hala ere, ez datoz gaizki, egoki baizik. "Puntu-komodinak" ditugu, gai askotarako balio dutenak: "Bi bertso hoiak entzundakoan/ ezin nezake aguantan/ nik ere orain esan nahi nuke/ hemen egi bat galanta". Bete-lana²⁸ izenekoaren aurrean gau-

(28) Amuriza, 1982, 133-134.

dela ere esan dezakegu. Hirugarren puntua ere betelana delakoan gaude: "neronek ere ikusia det/ bi gizona hoi en planta".

- a) Bi bertso hoiek entzundakoan
ezin nezake aguanta
nik ere orain esan nahi nuke
hemen egi bat galanta
neronek ere ikusia det
bi gizona hoi en planta
- b) nik ilea nahikua det
bainan talentua falta.

Laugarren puntua eta azkena bai, gaiari zuzenki lotuta dago eta, gainera, bertsolariak harritu egiten gaitu bere buruari iseka eginez eta kontrajarpen xeble bat agertuz.

Bete-lanaren joerak bultzatutako egitura dugu hauxe, eta ez bertsolariak apropos bilatutakoa. Bistan da, bertsolari guztiek nahiago dutela azken puntuari terrenoa prestatzea eta azkenaurreko puntua zubi moduan erabiltzea. Hurrengo bertsoan horrelako zerbait gertatzen delakoan nago. Gai-jartzaileak orduko (1988) Euskal Herriko egoera zertzelatzeko eskatu zien bertsolari batzuei. Hona hemen Jess Arriadaren erantzuna:

(68)

AR

Euskal Herritik badu buelta bat
handik atera nintzela
ez dut ukatzen bakantzas beti
hain gustoz juaiten naizela
garbi erten dut ni ateraz gero
kanbio aundiz badela
ez dut uste hortako Euskal Herriak
bat'e atzera in duela.

a) Bertsolariak bere "homeland-ekiko" duen urruntasuna azaltzen digu. Lehenengoz denboran aspaldi utzi zuela atzean Euskal Herriko bizitza eta, bigarrenez, lantzean behin hara joaten dela, baina oporretan edo "bakantzas". Beraz, ezin barru-barrutik ezagutu hango bizimodua eta gorabeherak.

Euskal Herritik badu buelta bat
handik atera nintzela
ez dut ukatzen bakantzez beti
hain gustoz juaiten naizela

b) Aurreko berbaldia baino aurreragoko pauso bat luzatuz, hirugarren puntuan onartzen da aldaketaren bat gertatu dela:

garbi erten dut ni ateraz gero
kanbio aundiz badela

c) Aldaketa hori zertan den azaltzera dator azken puntua, ostera. Eta aldaketa hori ez omen da txarrerakoa izan, bertsolariaren ustez:

ez dut uste hortako Euskal Herriak
bat'e atzera in duela.

Ikusten da hirugarren puntuak laugarrenari prestatu diola terrenoa eta, era berean, aurreko berbaldiaren aldaketa edota inflexio puntua suertatu dela.

Ahapaldia osatzerakoan, beraz, azken puntuaren garrantziaz jabeturik daudela ematen du. Horren aurrean estrategia nagusi bi erabiltzen dute: a) azken puntua izan dadila derrepentean bertsoaren berbaldi osoari kontrajartzen diona eta b) azken puntuak berbaldiaren buruketa dakar, bai, baina azkenaurreko beste puntu batek terrenoa prestatuta eta trantsizioa erraztuta. AEBetako bertsolaritzak arrakasta poxi bat badu, neurri handi batean hango bertsolariak azken puntuaren estrategian guztiz herren ez dabilzalako da.

2. AEBtako bertsolarien erretorika eta diskurtsoa

Badirudi bertsolari hauen erretorika aztertu nahi badugu, komunikazio erretorikoaren kalitate-irizpideak hartu behar ditugula kontuan. Erretorikaren historian zehar irizpide hauek *elocutio* delakoaren baitan kokatu dira²⁹. Baina *dispositio*-an zein diskurtsoa eratzeko beste urratsetan ere komeni da irizpide hauek kontuan hartzea.

(29) "Dado que primordialmente estas normas se refieren a la elaboración lingüística, a los *verba*, en algunas retóricas aparecen únicamente en la *elocutio*. Urge, sin embargo, destacar su utilidad en otras fases de la elaboración de la comunicación" (Spang, 2005: 101).

Esan gabe doa bertsolariak gehienetan ez direla trebatuak izan erretorikaren printzipioetan³⁰. Are gutxiagoizen ber-tsolariak. Beraz, ezin dugu espero asmo espliziturik honako kalitate irizpideak praktika eramaterakoan.

Ager ditzadan irizpideok:

a) *Aptum*³¹ delako irizpide honek komunikatzaileari eskatzen dio komunikazioaren elementu guztiak egoki erabiltzeko. *Aptum*-ek edukia, adierazpena eta egoera komunikatiboa era orekatsuan uztartzea ekartzen du. Gainera, irizpide honek betekizun moralak dakartza berekin batera. Izan ere, diskurtsoa artefaktu erretorikoa da, eta komunikatzaileak norbanako eta gizarteko betebeharrak etikoak ditu atxikirik, edo bestela esanda, diskurtsoa loturik dago norbanakoaren etikari eta etika sozialari.

Egia eta edertasunarekin "zorretan" dago. Pertsuasioak helburu nagusia izaten jarraitzen du, noski, baina etikari muzinik egin gabe.

Batzuek kanpo-*aptum* eta barne-*aptum* direlakoak desberdintzen dituzte. Barne-*aptum*a diskurtsoaren elementuen arteko harremanari dagokio. Kanpo-*aptum*a diskurtsoaren gizare-arloari dagokio eta, batez ere, bat-bateko zein ahozko adierazpidetan zeresan handia dauka.

b) *Puritas* edo zuzentasun gramatikala. Edozein jardun erretorikoaren aurretik eskatu beharrekoa da; izan ere, *ars bene dicendi* delakoaren aurretik *ars recte dicendi* delakoa izan behar da.

Quintiliano bezalako teorikoendako, hizkuntzaren erabilera zuzena ez datza gramatika-arauetan soilik. Egile eredugarriak imitatu edo behar dira ere.

(30) Akaso, apaizgaitegitik igarotakoek erretorika eklesiastikoa landuko zuten, sermoigintzara bideratua betiere. Bertsolari pare bat alpatzearren, Xabier Amuriza eta Jon Lopategi ekarriko ditugu gogora, hain zuzen, bertsolaritza jaso eta zainduaren ereduak. Izan ere, sermoigintzarako balio duena neurri handi batean ballagarria izan daiteke bertsolaritzarako.

(31) Spang, 2005, 102-104 eta Lausberg 1966: II, 374-381.

c) *Perspicuitas* edo hizkuntza eta ideologiaren argitasuna (Spang 2005:106-109). Diskurtso bat argia izanen da, baldin eta bere formulazioa eta bertan agertzen diren ideiak argiak eta ulergarriak bada.

Kontua da mezuaren hartzaileak edo entzuleak erraz deskodetu behar duela mezua, hain zuzen ere egileak edo igorleak kodetu duen modu bertsuan.

Jakina, nahita bilatutako mezu zehaztugabe edo lainotsuak jaurtikitzen dira noizean behin. Izan ere, batzuetan igorleak apropos sortzen ditu zenbait giro ilun edo ulergaitz. Batzuetan zilegizko lizentzia bat izaten da hori, zerbaiten izaera polifazetikoa edo enigmatikoa agertzeko. Baina bestetsuetan, *obscuritas* deituriko akats baten aurrean gaudela esan behar da.

Testua ulergarria izateko gehienetan erredundantziara jotzen da: normalean, mezu guztietan maila lexiko, morfologiko edota sintaktikoan erredundantziak daude. Baliabide erretorikoek erredundantzia hori saihesten laguntzen dute eta, gainera, espektatiba batzuk sorrazten ditu.

d) *Ornatus* edo diskurtsoaren estetika. *Ornatus* delakoa diskurtsoaren elaborazioan *elocutio* delako etapan edo fasean kokatzen da. Bere helburua hizkuntza-edertasunaren bidez pertsuasioa lortzea da. Irudi erretorikoak ez dira azaleko "edergailuak": mundua asmatzeko moduak dira et egilearen eta igorlearen nolabaiteko mundu-ikuskeraren berri ematen digute. *Ornatus*aren bidez hartzailea atseginez harritzen da eta, beraz, indar pertsuasiboa handiagoa da. Irudi erretorikoen bidez hartzailearen arretari eutsi egiten zaio eta, batzuetan afektu zein irudimenari ere eragiten zaie. Baina irudi horiek kaltegarriak izan ez daitezen, edukiaren zerbitzuan erabili behar dira. Bestela *mala affectatio* delakoaren akatsean jausten gara. Dena dela, hauxe izan da historian zehar diskurtsoaren "bertuterik" gutziziatuena. Erretorikaren ibilbide luzean, ezaguna da garai batzuetan *elocutio* delako pausoari eman zaiola garrantzirik gehiena eta berorren barruan *ornatusari*. XX. mendeko manual askotan ere *ornatus* barruko irudiek okupatzen dute lekurik gehiena.

Nire lantxo honetan diskurtsoaren barruko *elocutio* delakoan, horrenbeste jorratuak izan ez diren *aptum*, *puritas* eta *perspicuitas*³² direlakoei erreparatuko diet AEBtako bertsolarien jarduna aztertzerakoan. *Ornatus* delakoari ez diot erreparatuko, beste baterako lagako dut.

Ikus dezagun irizpide bakoitza nola betetzen den.

2.1. *Aptum*

Har dezagun hasteko hasieran aipatu dudan 1988ko saloaren ariketa bat. Johny Kurutzetek Reagan presidentearena antzestu behar zuen eta Jesus Arriadak orduko Soviet Batasuneko Gorbahev-ena.

Lehenengo eta behin, ariketa honen gaia irizpide honetatik aztertuz gero, ez dela guztiz egokia esan dezakegu. Izan ere, bertsolariak ez dira oso trebatuak nazioarteko kontuetan, edota ez dira diplomazian heziak izan. Hizlari bat dokumentatua izan behar da jorratu behar duen gaian. Beren jakintza, ostera, edozein herritar arruntaren mailakoa izan ohi da. Baina, jakina, desegokitasun hau beste gertara batekin konpentsatzen da: bertsolariak ez dute arazoa xehetasunez aztertuko, baina kapazak dira bat-batean diskurtso inprobisatu bat osatzeko bakoitzak bere rola edo antzezkiuna ahalik eta ongien beteaz. Eta hori mirakulu txiki eta harrigarria da hartzaileendako. Gainera, bereziki xelebrea da herritartasuna eta tradizioaltasuna hain errotuta dituzten bi bertsolari gai kosmopolitak eta nazioartekoak jorratzen ikustea.

(32) Erretorika kontuetan XIX. mendearen inertzia jasaten ari garela begitantzen zait. Mende hartan erretorika literaturaren zati bilakatu zen: "Podemos decir, en resumen, que el cambio de orientación didáctica se pone de manifiesto, sobre todo, en la progresiva 'literaturización de la Retórica', en la importancia que conceden al aprendizaje de la escritura, a la que consideran más digna y más influyente que el discurso oral" (Hernández Guerrereo 1994: 152); "Ese cambio de designación es, además, síntoma de una independización mayor de la poética, es decir, si ahora se estudia la retórica es casi exclusivamente en función de sus implicaciones literarias" (Spang, 2005: 72). Horren haritik, eta hizketak garrantzia galduta zeukanez, literaturaren teoriak hartzen du protagonismoa eta, berorren barruan, irudi erretorikoen erabilera. Erretorika Estilistikaren marko(huts)a izatera igaro zen.

AR

Bihotzetikan galde egitera
noazu orain Reagan jauna
hilabete bat barren oraintxe
heldu zaigula eguna
eta serioski orain unian
mintzatu behar deguna
**inondik ere nahi nukena da
izan orain zure laguna.**

Beraz, nahiz eta gaia, "egokia" ez izan, bertsolariak gabezi horri beste jarrera "egoki" batekin erantzuten dio. Izan ere, gizatasunaren ikuspuntutik heltzen dio gaiari, eta gainera gizatasun agerpen hori ezustean agertzen da azken bertsoan. Eraitza honekin aditzera ematen da ez dela oso aditua izan behar gai konplexuen aurrean modu zuzenean eta gizakoian jarduteko. "Mintzatu" beharra ere ageri da, eta ikuspegi gizakoi horretatik egoki datorren argumentua da.

Ikus dezagun Johny Kurutxeten erantzuna.

KU

Zuk ene laguna nahi duzu izan?
Nik ez dut besterik pentsatzen;
mundua ere da zaila eta
erraz ari da satisfatzen
gure diferentziak hasi
ditzagun estaltzen
**mundu guziko bakia
gure eskuetan da gertatzen.**

Bigarren bertso honekin, gaia apurka-apurka, nazioarteko diploma-ziaren parametroetatik, bi agintarien artean laguntasuna eta kolaborazioa sortzeko premiara igaro da. Modu inprobisatuan, bigarren bertso honek jaso du balizko Gorbachev horren proposamena ba-kezko jarrerarekin eta jokaera arduratsu batez.

Xehetasun politiko-sozialak ez dira ageri, mundu guztiak onar-tzen dituen baloreak baizik: "mundu guziko bakia", esaterako. Hasi-erako gai "desegoki" hori, terreno egokiago batera eramaten ahale-gindu dira bertsolariak. Honi gehituta, diskurtsoa beste jarrera batekin aberastu da: gizatasunaren jarrera, entzulegoak merezi duen jarrera, hain zuzen. Bertsolariak, *honestum* delako jarrera hartzen du

eta hasierako egoera "ez *aptum*" bati buelta ematen dio *vir bonus*³³ batek jendaurrean egin behar duen moduan. Kanpo-*aptuma*, mementuko giza-egoerarekiko sentibera izatea da bertsolarion bertutea eta horri erantzun aproposa ematen saiatzen dira gehienetan beren helburua gogotik beteaz.

Arestian aipatutako bertso-saio berean, Jesus Goñi, txapela irabazita, bertso batzuk kantatzeko eskatua izan zen. Komunikazioaren testuingurua zehatza da, eta entzule guztiak horren jakitun dira. Bertsolariak edozein diskurtso mota sortzeko erabateko askatasuna dauka. Hauexek izan ziren bere lehenengo bi bertsoak:

Gaur izandu det egun eder hau
 nunbaitetik eskeinita
 euskaldun giro zoragarria
 Gardnerville'n du bilduta
 zuei eskerrak eman behar zaiztet
 zuen txaloak nik entzunda
 agurtzen det bihotzez
 txapela irabazita.

Bigarren bertsoa kanta behar det
 amerikano gazte deneri
 entzun dituzten gure ahotik
 buruan zaizten ezarri
 hemen ez da asko etortzen
 ta bertakuk behar ari
 ia Amerikan izaten degun
 bertze Euskal Herri.

Kasu honetan ere, aurrean daukan entzule motarekiko egoki jokutzen du Oronozko bertsolariak. Alde batetik errespetuz eta adeitasunez. Dударik gabe, bertsolariak bere ahaleginak egin behar izan ditu txapela irabazteko, baina ekintza komunikatibo hori ez zatekeen

(33) Quintiliano honetaz aritzen da bere *Institutionis Oratoriae* liburuan: "Jucundissima vero in oratore humanitas, facilitas, moderatio, benevolentia. Sed illa quoque diversa bonum virum decent, malos odisse, publica vice commoveri, ultum ire scele-
 ra en iniuritas: et omnia, ut initio dixi, honesta" in Quintiliano 1952: 22 y "Hoc illis commune remedium est, si in tota actione aequaliter appareat non honor modo, sed etiam caritas" in Quintiliano 1952: 35 y en Lausberg 1966: (I) 83-84, (II) 381.

posible izan entzuleen parte hartzerik gabe. Are gehiago, euskal komunitate linguistikoa, bertso saioak antolatzeke aukera ematea ez ezik, euskaraz bizitzeko aukera ere ematen dio Ameriketara bizi den bertsolariari hori eskertzea ez zaio ahaztu, ebidentea edota gauza jakina izan arren.

Halabaina, momentuaren emozioak ez dio utzi agian lehenengo bertsoaren azken puntuari emotibotasun karga handiagoa zamaten; izan ere, dekorosoa izan arren ("dekoroso" zentzu klasikoan), ez da oso pertinentea: "[...] agurtzen det bihotzez/ txapela irabazita".

Bigarren bertsoarekin diskurtsoan aurrerapauso bat egiten da. Atzera ere, gizarte egoerarekiko sentibera agertzen da Jesus Goñi. Esaterako, azkenaurreko puntuan laburbiltzen du euskaldunen egoeraren alderdi bat: "hemen ez da asko etortzen/ ta bertakuk behar ari". Hau da, Amerikako Estatu Batuetara, azken hamarkadetan ez da euskaldun andana handirik bertaratu, beste garaietan gertatu zen bezala, eta euskal nortasuna sendotzen hantxe daudenek egin behar dute ahalegina. Pentsamendu horri lotuta asmo handi eta ambizioso bat agertzen du, sarritan euskal nortasunari egotzi dioten ezaugarri batekin³⁴ bat datorrena: Ipar Ameriketara ere Euskal Herri bat sortzea.

Martin Goikoetxearen bertsoak ez dut oraino aipatu azpi atal honetan. 1991eko Euskal Kantari Eguna egin behar dugu salto. Bertan izan zen Martin Goikoetxearen debuta Ameriketako jendaurreko saio batean³⁵. Bertan gai hau eman zitzaion Martin Goikoetxeari eta Jesus Goñiri: biak ozeanoaren erdian daude txalupa txiki batean. Kontua da biak txalupa berean jarraituz gero txalupa hondora joanen dela eta, beraz, bietako batak zanga egin behar duela itsasora bestea salbatzearren.

(34) Egile landuen diskurtsoetan eta herri xeheko hainbat norbanakoen aipametan aurkitzen ahal dugu balizko ezaugarri hau: euskaldunak handinahiak gara eta ekimen handietan sartzera ekuarazabala gara. Jakina, diskurtso mota hau erromantizismotik dator eta gaur egungo diskurtsoek itzali diote lehen zeukan oihartzuna. Hala ere, irudi edo eredu honek inertziaz jarraitu du hainbat norbanakoengan, ahozko mailan gutxienez.

(35) Nafarroatik Amerikara joan ostean jendaurreko bertsolaritza alde batera utzi zuen zenbait urtez.

Saioa bera jarduera erretorikotzat hartuz gero, gaia jarduera horren barruan aztertu behar dugu. Hori dela eta, berriro ere esan beharrean gaude bertsolariei proposatu zaien gaia berez ez dela *aptum* irizpidean ondo kokatzen. Alde batetik, bertsolariak eurak lehorrekoak dira, ez dira itsasoaren gorabeheretan aritzen. Gainera, egoera muturrekoa da, arraroa ez esatearren. Entzuleei ez zaie suertatzen eguneroko bizitzari lotutako gaia. Bestalde, jakina, gai horrek zenbait giza-baloreri erreferentzia egiteko aukera eskaintzen die³⁶. Bertsolariek, hori jakinki, diskurtso mota horri helduko diote ariketaren zenbait unetan. Horrezaz landa, bertso-saioetan ohikoa bilakatu da muturreko gaiak eta eguneroko bizitzatik aparte xamar dauden gaiak aurkeztea. Ondorioz, eta perspektiba honetatik, *aptum* delakora gehiago hurbiltzen direla esan dezakegu.

GE

Gai ederrez etorri da hemen
guk egiteko hizketa
itsasoaren erdian biok
ontzi batean gaude-ta
kontseju bat nik eskatzen dizut
arriskuaren neurketa
zu itsasora saltatu zaitetz
hemendik uraz beteta
**nik saltatzerik ez daukat hemen
igari ez dakit eta.**

Martin Goikoetxeak, hasierako urrats honetan, aurkeztutako egoerari ñabardura pertinente bat erantsi dio, bere bertsoari indarra emango dion ñabardura, hain zuzen: bietarik bera da igeri egiten ez dakiena. Jakina, berak izan du ariketari hasiera emateko aukera eta, beraz, aukera du egoera eta gertaerak zehazten hasteko.

Jesus Goñik, arestian aipatutako gizatasunaren bidetik helduko dio, azken puntuan ere egoeraren deskripzioari ñabardura pertinente bat erantsiz: bertsokidea bi umeen aita dela.

(36) Xalbador eta Uztapideri eman zitzaizkien gaiarekin antzekotasun handia dauka. Kasu hartan ere bertsoak gizatasun maila erraldoikoak izan ziren, eta, bat-batekoak izan arren, tradizio bilakatu dira... edo gutxienez antologietarakoak.

GO

Gai xeblebre samarra degu
txalupa barrun sartuta
honek aitzaki hartzen du orain
igeri ez dakila-ta
ikusten denaz guk biek ere
bizia maite degu-ta
**neu saltatzera hortxe nijua,
zu baitzera bi umeen aita.**

Bertsoan esplizituki ez da esaten, baina egia da (eta entzule gehien-gehienek bazekiten) lehenengoa ezkondua dagoela eta aita dela, eta bigarrena ez dela ezkondua. Bietarik ezkondua ez dagoenak familiarekiko atxikimendu eta errespetua agertzean bere diskurtsoa goretzi eta egoki bilakatzen du. Bestalde, aurreko diskurtsoaren eskaerari erantzun dio modu positiboan, hau da, mintzakideak emandako arrazoia gaintitu du beste arrazoi gizakoiago batekin: Martinek igeri egiten ez jakiteaz gain, bi umeren aita da. Horri gehitu behar zaio elkarrizketaren hurbiltasuna eta bigaren pertsonaren erabilera.

Beraz, adibide hauetan erakusten ahalegindu naizen bezala, askotan bertso-saioetan proposatutako gaiak eraman ditzake bertsolariak irizpide hau ez betetzera, horrelako gaiak era pertinente batean jorratzeko formaziorik ez baitute. Baina egoera zail hori izango da bertsolarien trebezi bat agerrarazteko akuilua: diskurtso etikoaren trebezia eta "zentsunari" emandako besarkada. Bat-bateko ariketetan, gainera, bertsolariak badauka proposatutako egoerari ñabardura pertinenteak eranstea aukera, bai gai-jartzailleak esandakoa osatuz bai bertsokideak botatakoa zehaztuz.

2.2. Puritas

Honetaz ez dago aztertu beharreko mami askorik; izan ere, bertsolarien jardunari aurre-suposatzen zaio zuzena izaten dela neurri handi batean³⁷. Hala ere honi zenbait ñabardura egitea dagokigula

(37) Ez dute euskara batua erabiltzen, jakina. Bertsolari bakoitzak bere euskalkia erabiltzen du, baina ez du higuinik beste zenbait euskalkitan oso hedatuta dauden zenbait esapide, egitura edota hitz erabiltzeko. Batuaz ez jarduteak ez dirudi puritas delakoaren kontrakoa denik. Euskalki "osotuan" ez aritzea ere ez da okertzat hartzen. Euskararen oinarritzko arau gramatikalak haustea, ostera, bai, hartuko litzateke puritasi egindako erasotzat.

uste dut zeren eta, Quintilianoren irizpideak hartuz gero, zuzenketa gramatikala ez da nahikoa izaten: egile eredugarriak imitatzea edo euren estiloaren isla izatea (edo sikieran maila beretsuan aritzeko ahalegina egitea) ere behar da. Bestalde, bertsolaritzaren zuzentasunaz ari garenean, zuzentasun gramatikala ez ezik, esaldi egokien erabilera eta ondo neurtutako bertsoak ote diren kontuan hartu beharko dugulakoan nago.

Adibide har dezagun arestian esandakoaren argigarri. Aurreko atalean esaten genuen 1991eko Gardnevilleko bertso saioan honako hau eman zitzaiera Martin Goikoetxea eta Jesus Goñiri: Biak ozeanoaren erdian daude txalupa txiki batean. Kontua da biek txalupa berean jarraituz gero txalupa hondora joanen dela eta, beraz, bietako batek zanga egin behar duela itsasora bestea salbatzearren. Xalbador eta Uztapideri, hamarkada batzuk lehenago oso-oso antzerako gai bat eman zitzaien. Bada, ariketa hura eta AEBtako konparatzen baditugu irizpide hau soilik kontuan hartuta, hangoak *puritas* edo zuzentasun handiagoa daukala sumatzen dugu: hoskidetzaren aberastasunean, bertsoen neurria hobeki zaintzerakoan, esaldien argitasun eta zuzentasunean (egitura behartuak eta gutxi erabiliak saihestuz...). Hona hemen Xalbador eta Uztapideren ariketa haren aurreneko bi bertsoak:

(Uztapide)

Lurretik ehun metrora zaigu
aldamio bat ageri,
bitatik batek saltatu behar,
badira mila komeri"
ta, Xalbador, zu eroritzeak
pena ematen dit neri,
bitatikan bat erortzekotan
nahiago det nik erori.

(Xalbador)

Kasu hunetan nehoiz munduan
gertatu ote da nehor?
Beheragotik ere guziak
nahiz gintazken erorkor.
Ez, Uztapide, nihaur banoa,
otoi etzaitela eror,

berdin zu hantxet hil eta gero
hila litake Xalbador.

Puntu guztiak akatsik gabe neurturik daude eta hoskidetzaren kalitatea³⁸ ona da. Ameriketakoek bazeukaten maila honi eusten ahalegintzea, baina errealtateak esaten digu ez dutela lortu (nahiz eta bestelako balioak agertu). Beraz, bertsolari eredugarrien bertsoak (edo gutxienez beren estilo egoki eta zuzena) gehiegi imitatzen ez dutela ageri da, argi eta garbi: hasteko hoskidetza ereductan³⁹ eta, bigarrenez, neurri kontuetan.

Egin dezagun Gardnevilleko saioko bertso baten silaben neurketa:

GE

| | |
|------------------------------|---|
| Barkutik saltatzen bazera zu | (10) |
| nik egingo dizut otoi-tza | (9) |
| bihotza onarekin jarria | (10, erdiko etena ⁴⁰ hitza banatuz eginik) |
| hemen daukagu bakoitza | (8) |
| orain badakit zuk ere ona | (10) |
| daukazula oso bihotza | (8 sinalefa bat eginda) |
| barkutik saltatu zaite eta | (10 erdiko etena egin gabe eta sinalefa bat eginda) |
| salba nere heriotza. | (8) |

Honelako gorabeherak oso usuak dira AEBetako bertsolaritzan. Bertsolari batzuek (Jesus Goñik zerbait eta Johny Kurutxet, pixkatxo gehiago) horretara jotzen dute, noizean behin. Kantatzerakoan,

(38) Uztapideren oinak (**ageri, komeri, neri, erori**) kategoria desberdinetakoak dira eta Xalbadorrenak (**nehor, erorkor, eror, Xalbador**) kategoria desberdinetakoak izateaz gain, gutxitan (zailak izateagatik) erabiltzen direnak dira eta, beraz, preziatuagoak.

(39) Honetan ez naiz luzatuko, aipaturik baitago 1.1. azpi atalean.

(40) Xabier Amurizak esaten duenez, "Etena geldione edo pausa musikal bat da, testuak ere errespetatu behar duena" (Amuriza, 1997, 254). Hori da helburua behintzat, nahiz eta askotan ez den betea izan. Araua bete ez arren bertso bat ona izan daiteke, baina araua bera ez betetzea ezin da ontzat eman, bistan denez.

bertsoa ez da itsusi geratzen zeren eta doinua moldatzen edo egokitzen dute silaba kopuruetera⁴¹.

Hizkuntzaren arauak puskatu, beraz, ez dute ia-ia inoiz egingo⁴². Baina bai, sarritan, hitzak laburtu, luzatu edota aldaera fonetikoez baliatu hoskidetzaren zerbitzuan. Azkeneko hauek ez dira hizkuntzaren kontrakoak, jakina, baina bistan da aldaera fonetiko eta dialektalak erabiltzean ez direla koherenteak, neurria edota errimaren arabera aldakorrak baizik. Honek, hala ere, ez du ekartzen bertsoa ez ulertzea, edota komunikazioa iluntzea. Beste kontu bat da, adibidez, Johnny Kurutchetek egiten duena: bere euskalkiaren hitz eta esamolde bereziak erabiltzen ditu hegoaldeko bertsolariekin ari denean. Bertsolariek eurek ulertuko dituzte horiek guztiak, baina entzuleek (Baxenafarrak ez badira) arazoak izan ditzakete, adibidez, honako hauek ulertzeko:

Karkolan hasten naiz beraz ni
honek erranak entzunez [...] ⁴³
[...] zerbaiten **kukutzeko** sarri
berak'e ditik barrenak. ⁴⁴
[...] **Estonatzen** da ez duela
bildotsakin ikusten eni [...] ⁴⁵

(41) Ezaguna denez, normalean silaba kopurua doinura moldatu behar da eta ez alderantziz. Baina, ezaguna da bertsolariek sarritan doinua "elastiko" bilakatzen dutela neurtzen asmatzen ez duten kasuetan. Horretarako ere trebezia behar da, baina ez da saritu ahal den kontua, akats formal (txiki?) bat estaltzeko erabilia izan baita. Fenomeno hau munduko beste ahozko produkzio askotan gertatzen da. Milman Parry eta bere jarraitzaile Albert B. Lord-ek ikertu zuten bezala, Balkanetako ipuinen "abeslariak" ere "akats" batzuk egiten dituzte: "Under the pressure of rapid composition in performance, the singer of tales, it is to be expected, makes occasional errors in the construction of this lines. His text line may be a syllable too long or a syllable too short. This does not trouble him in performance, and his audience scarcely notices these lines, since they have an understanding of the singer's art and recognize these slight variations as perfectly normal aberrations. The singer himself adjusts his musical line to the text by making a adctyl out of a trochee or by holding one syllable for two rhythmical beats rather than for one" (Lord, 1960, 38).

(42) Nik adibide nimiño bat baino ez dut aurkitu Martin Goikoetxearen bertso batean: "[...] neronek ere ikusia det/ bi **gizona** horien planta [...]" (Mallea 2003: 250).

(43) *Ibidem*.

(44) *Ibidem*, 251.

(45) *Ibidem*, 306.

Kontuan hartu behar da entzuleen artean bizkaitar asko eta asko daudela, eta haientzat zail suertatzen da honelakoak ulertzea. Nafar aunitzentzat ere ez da erraza izaten Kurutchetek darabilen lexikoa, nahiz eta asko esamolde horien esanahia ikasi eta ohitu diren.

2.3. *Perspicuitas*

Aztertzen ari garen bertsolarien diskurtsoak ez dira, gehien-gehienetan, ilunak edo ulergaitzak. Hori, begi bistakoa da bertsolaritza ezagutzen duen edonorentzat, eta bereziki AEBtako bertsolaritza ezagutzen duen edonorentzat. Hori nagusiki egoera batek eragiten du: bertsolariaren diskurtsoaren hartzailea aurrean dagoen entzulegoa dela, euskalduna, ahozko tradizioz hizkuntza jaso duena (gehienak ez dira beren ama-hizkuntzan alfabetatuak izan) eta, gainera, Euskal Herritik kanpo bizi dira eta, beraz, *homeland*-eko gorabehera asko ez dituzte ezagutzen. Hortaz, bertsolariak entzuleek ulertzeko moduko diskurtso mota batean aritu behar dira, gutxieneko arrakasta lortuko badute... eta Ameriketan honelako jarduera batekin benetako arrakasta lortzea ez da oso erraza. Zeren eta bertsolarien jarduna balortua bai, bada, baina gutxi dira, euskaldunen artean ere, jarraitzaile sutsuak edota adituak direnak. Eta euskal jatorriko bilera eta festetan biltzen dira euskaldunak eta euskara galdua dutenak ere bai (ingelesez hitz egiten dutenak eta nolabaiteko maila dutenak gazteleraz zein frantsesez).

Badira gai batzuk, nolabaiteko gizarte ezagutza edo eskatzen dutenak. Esaterako, 1991eko Euskal Kantari Egunera bueltatzen bagara, hona hemen gure bertsolariei jarri zitzaizen gaia: Kurutxet Ira-keko soldadua da, Goikoetxea itsasoan dabilen arrain bat, Arriada Saddam Husein eta Goñi orduko Bush⁴⁶ presidentea. Golkoko gerraren, dudarik gabe, diskurtsoaren markoa.

KU

Berriz ere hemen tugu
borrokak jendeen arteko
zorigaitzez gerla hasi da
eta nik segitu beharko
Jainko maite argi indazut
egun huntan denendako

(46) George Bush aita, George W. Bush-en aita, hain zuzen.

nere amak ni e'nau mundura
eman izan sentitzeko.

Argi dago "soldadu" honen jarrera: lanturuka dago gerra hasi delako eta Jainkoari laguntza eskatzen dio ez baitago prest mundu honetan gehiago sufritzeko. Argia da mezua, baina ikusi beharko zen bere aurrean zeuden entzule guztiek ulertu ote zuten; izan ere, entzuleen artean asko behe nafarrak izanen ziren, jakina, baina bizkaitar mordo bat ere izanen zen. "Sentitzeko" hitza "sufritzeko", "oinazeak jasateko" edo horrelakoren baten zentzuan dago erabilia. Mendebaleko euskalkian hazitako batentzat, ostera, hori ez da horren garbia. Euskal pic-nic-etan, berriz, hau usua bilakatu da eta entzuleek normaltzat hartzera ailegatu dira.

Gainontzeko bertsolariak egokitasunez aritu ziren saio hartan. Jess Arriada, esaterako, ondo islatzen du Saddamen diskurtso fundamentalista (Jainkoa bere alde jarriaz, inbasoreak mehatxatuz, bere "bandoan" konfiantza itsua jarritz, eta abar).

Jesus Goñiren egokitasuna, ostera, diskurtsoaren xehetasun xelebre batean oinarritzen da: Saddani haren bibotea kentzeko amenazua egiten dio, bertsoaren bukaeran. Izan ere, ekintza horretan irudikatirik daude, alde batetik, Saddam diktadorearen harrokeria (bibotea bera, beren kultura eta erregimenaren ikurretako bat zen) eta Bushek daukan gogoia bere arerioa menderatzeko. Honek lotura es-tua dauka ahozko psikodinamikarekin⁴⁷ eta, ikusten denez, baditu bere ondorio erretoriko zehatzak:

GO
[...]
amor ematen ezpazera nik
kenduko zaizut bigotiak.

Bertsolarien berbaldian ideiak agortu izana izan daiteke diskurtso kaxkarrak (bete-lana hutsala egiteko premiak behartuta) edota ilunak sorrarazteko arrazoietako bat. Martin Goikoetxearen hirugarren ber-

(47) Walter Ong-ek (1982: 49) esaten duenez ahozko pentsaeraren edo gogohigiduraren ezaugarrietako bat hauxe da: "egoerazkoa dela, ez abstraktua" (situational rather than abstract): "Oral cultures tend to use concepts in situational, operational frames of reference that are minimally abstract in the sense that they remain close to the living human lifeworld".

tsoarekin hori gertatzen delakoan nago. Gogoratu behar da saio hartan bera arraina zela. Hona hemen bere hirugarren bertsoa:

GE

Hussein honek mundu guzia
hor beti harritutzen du
arrozoi gabe gerra ematera
bestenera mugimendu
behin errean hasi zan hau eta
orain ezin du zuzendu
hobe zenduan Hussein izana
lehenau agindu bazendu.

Aurreko bi bertsoetan argi eta garbi ageri zen arrainaren ikuspuntutik ari zela; izan ere, gerraren ondorioetako bat ura zikintzea, olioztatzea edota kutsatzea baita eta horrengatik kezu agertzen zen bertsoetan. Baina argumentu hori agortuta dago eta bertsolariak, hirugarren bertsoan, Saddam-i errietatxo botatzeari ekin zion, bere paperari sinesgarritasuna murriztuz. Zehaztapen gutxi ematen ditu, gainera, diktadoreari erruak leporatzean: "arrozoi gabe gerra ematera/ besterena mugimendu/ behin errean hasi zan hau eta/ orain ezin du zuzendu [...]". Antzematen dira, bai, nondik norako nagusiak, baina anbiguotasunerako ere tarte handia eskaintzen da. Bertsolari honen laugarren bertsoan, osterara, itsasoko ur zikinaren kontura bueltatuko da berriz ere, baina orduko horretan gerra hura antolatu zuten agintari bati, Saddam Hussein-i, hain zuzen⁴⁸, heriotza desiratzeko, sententzia eta apostrofea azken puntuan bateratuz. Hala ere, bertso horretan desegokitasun batean erortzen dela ematen du; izan ere, zuzen edo moralki jokatzeko gomendioa adieraztean "kristauki ibiltzea" delako egitura erabiltzen du eta hori islamiar bati esatea desegokia dela ematen du⁴⁹:

(48) Aurreko bertsoan Saddam Hussein-en papera antzezten zuena aritu da, eta hortik ondorioztatzen dugu hari zuzendua dela. Ikusten denez, honetan ere ilun samar (*obscuritas*) aritzen da bertsolaria.

(49) Euskal kulturean, oraintsu artekoan, behintzat, "kristauki ibiltzea" zuzen eta gizalegez jokatzeko zen, etika bati men eginez. Baina, euskal kulturean kristautasunaren eragina izan da nagusia eta bakarra. Saddam, ordea, koordenada horietan ez bide da ibili.

GE

Arraia galtzen inoiz etzuten
 hor zurekin merezia
 hobe zenduen
 kristauki ibiltzia.
 zure kulpaz gu itsaso zikin
 huntan utzirik bizika
 zuk ere merezi zenduke hor
 nik bezelaxe hiltzia.

Saio berean, ematen du Jesus Goñik ere agortutzat eman duela bere papera antzetzeko ahalegina eta bere paperetik atera da bere laugarren eta azken agerraldian; izan ere, bera George Bush-en rola ari zen antzetzten hasiera batean, baina azkenean, bai Saddam-i bai Bush-i zeruan ez direla sartuko esaten die.

GO

Arrazoa alde bat dezu
 Hussein zuk haserratzeko
 zure parajin zerorrek nausi
 zertara hara juateko
 zure oliua agintzalia
 mixeriak harritzeko
 Bush eta zuk ez dezu izanen
 zeruan ez sartzeko.

Orain arte esandakoa laburtuz, *perspicuitas* delakoa zaintzeko ez dirudi bertsolariek oztopo handirik dutenik, batez ere, oso barneratuta daukatelako mezu garbiak eta ulerterrazak konposatzeko behar izana. Sor daitezkeen arazo bakarrak era bikoak dira:

a) Bertsolaria oso trebea ez bada bere euskalkitik kanpoko esamolde "ezagunagoak"⁵⁰ erabiltzen, ulermen arazoak gerta daitezke entzule batzuegan.

b) Proposatutako "rolari" buruz bertsolariak esateko dauzkanak esan eta gero, beste ikuspegi bat hartzen du batzuetan, eta honek despistatu ahal ditu entzule batzuk.

(50) "Ezagunagoak" aipatzean, entzuleen batzaz-besteako erregistro orokor eta balizkoan "ezagunagoa" adierazi nahi dut.

Hainbat arau daude, beraz, inplizituki edo inkontzienteki betetzen direnak. Fikziozko egoera komunikatiboan aritu behar dira, eta egoera hori beren eguneroko bizitzatik dezente aldentzen denean leku komunetara joko dute, entzulegoak konpartitzen dituen giza-balore horietara; izan ere, badakite diskurtso etiko horrekin ez dutela huts egingo eta entzuleek bilatzen dituzten ereduak aurkituko dituztela euren berbaldian. Horri gehitu behar zaio lantzean behin bertsolari batzuek lortzen dutela bertsokidearen arrazoiak beren bertsoan txertatu eta arrazoi gizakoiagoekin gainditzea. Orduantxe jotzen dute goia, nire ustez. Jakina, baloreen seriotasuna edota transzendentzia arindua suertatuko da beste bertso batzuetan elkarri ziria sartzearekin batera. Honetan ez dira bereizten "Homeland-eko" bertsolariekin.

Bistan da, dena dela, urtean zehar bertsoan aritzeko dituzten aukera eskasen erruz, argumentuak sorrarazteko edota ariketa bakoitzean jarrera-aldaketak edota irudi berriak zehazteko zailtasunak dituztela. Horrelakoetan baliteke emandako roletik atera eta jokoz kanpoko berbaldi bat noiz edo noiz sortzea. Baliteke, baita ere, publiko zabalerako (euskalki desberdinetakoak) esamolde guztiz egokiak ez erabiltzea. Hala ere, hango euskaldunek estimatzen dute haien jarduna eta ikusten da haien diskurtsoak eragina duela artikulatua izan den momentuan eta hori komunikazioa arrakastatsua izan den seinale argia da.

Bibliografia

- AIRE, Fernando ("Xalbador"): *Odolaren mintzoa*. Sendoa, Tolosa, 1976.
- AMURIZA, Xabier: *Zu ere bertsolari*. Elkar-AEK, Bilbao, 1982.
- , *Hiztegi errimatua. Hitzaren kirol nazionala*. Txakartegi (editorea), Bilbao, 1997 (bigarren edizioa; 1. edizioa 1981ean).
- ARISTORENA, Pablo Jose: *Nafarroako Bertsolaritza*. Nafarroako Gobernua, Iruña, 1992.
- ARMISTEAD, Samuel & ZULAIKA, Joseba (editors): *Voicing The Moment. Impovised Oral Poetry and Basque Tradition*. Center for Basque Studies, University of Nevada, Reno, 2005.
- BARANDIARAN, Asier: *Kepa Enbeita eta Balendin Enbeita: Bi bertsolari-belau-naldi ahozketasunaren harian*. Euskal Herriko Unibertsitatea: argitalpen zerbitzua, Bilbao, 2003.

- EUSKAL HERRIKO BERTSOZALE ELKARTEA: *Bertsoen mundua* (CD), Elhuyar Kultur Elkartea, Donostia, 1997.
- , *Bapatean 99*. Donostia, 2000.
- , *Bapatean 00*. Donostia, 2001.
- ESNAL, Pello: "Puntu bertsolaritzan" in *Euskera*. Euskaltzaindia, Bilbao, 1994, 1233-1270.
- GARZIA, Joxerra; EGAÑA, Andoni; SARASUA, Jon: *The Art fo Bertsolaritza. Improvised basque verse singing*. Bertsozale Elkartea, Donostia, 2001.
- HERNÁNDEZ GUERRERO, José Antonio & GARCÍA TEJERA, M^a del Carmen: *Historia breve de la Retórica*. Editorial Síntesis, Madrid, 1994.
- LEKUONA, Manuel: *Idaz-lan guztiak*. Librería Técnica de Difusión, Tolosa, 1978.
- LAUSBERG, Heinrich: *Manual de Retórica Literaria* (I, II eta III). Gredos, Madrid, 1966 (Alemanieraz eginiko edizioa 1960an).
- LORD, Albert B.: *The Singer of Tales*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1960.
- LUQUE, Susana: "La lengua como instrumento de comunicación" in ALCOBA, Santiago: *La expresión oral*. Ariel Practicum, Barcelona, 2000.
- MALLEA, Joxe (compiler, editor and translator): *Shooting from the Lip. Bertsolariak Ipar Amerikan. Improvised Basque-Verse Singing*. North American Basque Organization, Reno, Nevada, 2003.
- , "Basque Rap in the American West: Bertsolariak" in *Voicing The Moment* (Armistead, 2005), 231-244.
- ONG, Walter J.: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Methuen & Co Ltd, London and New York, 1982.
- , *An Ong Reader. Challenges for Further Inquiry* (ed. Thomas J. Farrell and Paul A. Soukup). Hampton Press, Cresskill, New Jersey, 2002.
- QUINTILIANO, Marco Fabio: *El decoro del orador. Edición bilingüe del libro XI de M. F. Quintiliano, Institutio oratoria por el R. P. L. J. Fr. Pedro de la Dedicación del Pilar, O. R. S. A.* Roma, 1952.
- SPANG, Kurt: *Persuasión. Fundamentos de retórica*. Eunsa, Pamplona, 2005,
- , "Géneros retóricos y géneros literarios" in *Comparatistica. Annuario italiano*. Edizioni Polistampa, Firenze, 2004, 5-36.
- WALTON, Douglas: *Ethical Argumentation*. Lexington Books, 2003.
- ZAVALA, Antonio: *Txirrita (lan osoa)*. Sendoa, Tolosa, 1992.